

УДК 316.4.051

А. С. Ковальчук

*аспірант третього року навчання, викладач кафедри соціології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара***КОНЦЕПТ «МАЙБУТНЄ» В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ:
ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

Тематизація майбутнього в сучасному світі виявляється в різноманітних способах його дослідження, прогнозування, передбачення. Суспільство нестримно розвивається, і на сьогодні ми можемо говорити про те, що людство справді переживає певний «шок майбутнього», коли, спираючись на слова А. Тоффлера, «громадяни найбагатших і технічно найрозвинутіших країн з'ясують, що все важче іди в ногу з безперервною потребою змін, яка характеризує наш час, для них майбутнє настане занадто швидко» [9, с. 69]. Актуальність систематизації різноманітних теоретичних доробків, що стосуються майбутнього, зараз диктується все більшою швидкістю змін, відсутністю впевненості в «завтра», апокаліптичними та катастрофічними настроями в суспільстві, що швидко поширюються й можуть призвести до різноманітних наслідків.

Як уже відзначалось, цікавість до майбутнього була притаманна людству за всіх часів. У роботах багатьох учених, класиків соціології, філософії, таких як Р. Козелек, Е. Тоффлер, З. Бауман, У. Бек, Ж. Бодрийяр, С. Котл, Й. Хейзинга, Х. Ортега-і-Гассет, Є. Шацький, Дж. Форестер, Д. Медоуз, Г. Кан, О. Шпенглер та інші, було закладено основу сучасних наукових теоретизувань про майбутнє. Якщо говорити про вчених, які на пострадянському просторі цікавляться проблемою майбутнього, можна відзначити В. Бестужева-Ладу, С. Переслегіна, Р. Вилкова, С. Гузеніну, Ф. Лазарева, В. Попова, М. Шульгу й інших.

Метою статті є спроба аналітичної операціоналізації категорії «майбутнє» на підставі реконструкції актуальних теоретичних нарацій.

Історію розвитку теоретизування про майбутнє, розвитку осмислення цієї категорії можна подати як об'єктивний процес трансформації містичного та релігійного в наукові концепції. Тут ми можемо побачити взаємозв'язок і взаємозумовленість онтологічних форм футурологічних уявлень. Фаталізм щодо майбутнього, який дуже яскраво виявлявся в есхатологічних уявленнях, перетинаючись зараз із футурологічним індетермінізмом, породжує дискурс кінця світу, актуалізацію ідей катастрофізму.

Важливий перехід у розвитку теоретичних уявлень про майбутнє відбувся у другій половині XIX ст. Він був пов'язаний із розвитком наукової фантастики (Ж. Верн, Г. Уеллс та ін.), коли її автори не просто фантазували про можливе майбутнє, а обґрунтовували свої твори згідно з

останнім словом розвитку науки й будували досить довгострокові прогнози стосовно розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства. Характерною особливістю цього жанру стало те, що науково-фантастичні твори швидко стали надбанням широкого загалу читачів, дали змогу перенести зацікавленість майбутнім у маси. В. Бестужев-Лада відзначає, що технічні прийоми наукової фантастики, які склались ще на початку становлення жанру, використовуються в методиках сучасного прогнозування, зокрема, для конструювання певних видів прогнозних сценаріїв [5, с. 29].

Не менш важливою основою становлення сучасних теоретизувань про майбутнє стала також поява «розміркувань про майбутнє» як жанру наукової публіцистики. До нього звертались учені, письменники, які були добре знайомі з останніми науковими й теоретичними надбаннями, проблемами та прагнули розмірковувати про майбутнє науковими способами, а не тільки художніми, як це притаманно було науковій фантастиці. С. Переслегін, В. Бестужев-Лада відзначають значущість цього жанру для аналізу становлення наукових теоретизувань сучасності про майбутнє.

Дослідники відзначають, що авторів подібних «розміркувань про майбутнє» цікавило не соціальне майбутнє людства загалом, а конкретні перспективи окремих сторін науково-технічного та лише частково (і саме у зв'язку з ним) соціального прогресу [5, с. 33].

І. Бестужев-Лада зазначає, що, з'являючись спочатку в публіцистиці, «розмірковування про майбутнє» все частіше виявляються в наукових статтях, утопічних моделях, художніх творах, а потім оформлюються в спеціальні твори «про майбутнє». Найбільш значущим серед них дослідник виділяє роботу Г. Уеллса «Передбачення про вплив прогресу механіки та науки на людське життя та думки» (1901 р.). У цій праці підхід автора до проблем майбутнього й рівень викладу матеріалу майже не відрізняється від аналогічних праць, що вийшли не тільки в 20–30-ті, а й у 50-ті – на початку 60-х рр. XX ст. Хвиля розвитку наукових концепцій майбутнього, аналізу перспектив розвитку науки, техніки, економіки, культури розросталась і розширювалась на початку XX ст., в 20–30-ті рр. виявлялась у книгах, статтях, монографіях, брошурах.

Подальший сплеск розвитку теоретичних концепцій майбутнього дослідники відзначають уже

на кінець 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. Р. Вилков найбільш значущими виділяє теорії модернізації, «зіткнення цивілізацій», глобалізації, програми «стійкого розвитку», концепції постіндустріального суспільства [2, с. 44]. С. Переслегін серед традиційних уявлень про майбутнє виділяє когнітивну фантастику, яка розглядає наддовгострокові перспективи розвитку людства й технологій, апелюючи не категоріями традиційної наукової фантастики, а фазами технологічного розвитку, кризами переходу між технологічними парадигмами, проблемами посттехнологічного розвитку. Також він підкреслює значущість розгляду «розмірковувань про майбутнє» (future studies), які на сьогодні часто трансформуються в демонстрацію «жахів суспільства», відзначає важливий вклад таких дослідників, як А. Тоффлер, Т. Лірі, Д. Белл, Дж. Гелбрейт. Науковий доробок останніх двох дослідників С. Переслегін називає значущим через розроблення ними проблеми постіндустріального суспільства як нової фази соціально-економічного розвитку. На основі цієї концепції було створено уявлення про інформаційне суспільство, суспільство знання [5, с. 35].

І. Бестужев-Лада, аналізуючи особливості теоретизування про майбутнє, виділив три значущих фактори, які зумовили новий виток розвитку концепції майбутнього на початку 50-х рр. ХХ ст. По-перше, це поява концепції науково-технічної революції та її соціально-економічних наслідків; по-друге, розроблення техніки пошукового й нормативного прогнозування (коли прогностика стає на службу керівництву); по-третє, відбулося становлення відповідної філософської бази як основи нових концепцій майбутнього (індустріалізм, екзистенціалізм, структуралізм, неопозитивізм, соціал-реформізм, теорія конвергенції тощо). Саме в цей період починає формуватись усвідомлення того, що майбутнє несе з собою не тільки технічні новинки, вивчати його необхідно, урахувавши всі теоретичні надбання й аналізуючи трансформації всіх сфер життя [1, с. 123].

Важливою для аналізу є поява в першій половині ХХ ст. концепції постіндустріального суспільства (праці А. Пенті, Д. Рісмана). Уперше в широко визнаному сенсі термін «постіндустріальне суспільство» застосував Д. Белл. Він використовував його для позначення суспільства, у якому індустріальний сектор утрачає провідну роль через технологізацію, що швидко зростає, а основною виробничою силою стає наука. Уже від 60-х рр. ХХ ст. ідея постіндустріального суспільства будується навколо розвитку нових технологій, масового поширення інтелектуальної праці, наукового знання та інформації, переважанні в економіці сфери послуг, науки, освіти, культури. Дуже важливо відзначити, що теорія зміни доіндустріального, індустріального й постіндустріального

суспільств основана насамперед на аналізі економічної складової змін, постіндустріальною може вважатись сучасна економічна система, тоді як саме суспільство таким може й не бути.

В основі теоретичної концепції індустріалізму була така передумова: рівень соціально-економічного розвитку країни визначається не суспільно-економічною формацією на тій або іншій стадії її розвитку, а промисловим потенціалом. Як одиницю вимірювання було визнано розмір валового національного продукту (далі – ВВП) на душу населення. Відповідно до нього, країни світу й діляться на доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні та країни перехідного типу. За допомогою технологічного прогнозування, аналізу показників склалися прогнози майбутнього для кожної конкретної країни. А так як у країнах світу ВВП різний, але з плином часу все ж таки зростає, то в такому випадку «доіндустріальне» суспільство, незалежно від суспільного устрою, піднімається на ступінь «перехідного до індустріального», останнє, у свою чергу, – на ступінь «індустріального», а воно – на ще більш високий, небачений досі ступінь «постіндустріального суспільства». Це й було майбутнє, яке, на думку «індустріалістів», чекає на людство до ХХІ ст. [8, с. 58].

Критика теорій індустріалізму загалом і концепції «постіндустріального суспільства» зокрема розгорнулася ще в першій половині 60-х рр. минулого століття, коли відкрита апологетична течія футурології переважала й активно атакувала слабкі в той час течії [4, с. 76].

Серед останніх виділяють такі:

– «конвергенціоністська» – спиралась переважно на теоретичні переконання соціал-реформістського характеру, ставили під сумнів соціально-економічні наслідки науково-технічної революції зі збереженням капіталізму в його сучасному вигляді й виступали за те, щоб реформувати його, «приспосувати» до майбутнього шляхом посилення в ньому соціалістичних начал аж до повної «конвергенції» із соціалізмом (передбачалося, що й у соціалізмі посилюватимуться ліберально-демократичні начала);

– «апокаліптична» – на новий лад тлумачила старе вчення про кінець світу; спиралась переважно на філософію екзистенціалізму, тейярдизму або неопозитивізму, узагалі сумнівалися в сумісності соціальних наслідків науково-технічної революції з подальшим існуванням людства й розходилися тільки в питанні стосовно того, коли і як саме загине сучасна західна цивілізація [7, с. 49]. Основою такої течії можна назвати розвиток філософії екзистенціалізму, у якій відстоюється ідея про те, що майбутнє взагалі неможливо точно пізнати, спрогнозувати, оскільки людина виявляє себе по-різному в кожному з актів вибору, комунікації (Ж.П. Сартр, К. Ясперс, А. Камю) [3, с. 47].

Аналізуючи розвиток теоретичного осмислення категорії майбутнього, не можливо не відзначити теоретичний доробок А. Тоффлера, якого С. Переслегін, наприклад, називав яскравим представником напрямку “future studies” [5, с. 23]

За А. Тоффлером, нова цивілізація є водночас і високотехнічною, і антиіндустріальною. У своїй роботі «Футурошок» він яскраво й образно виклав аналітику можливих соціальних наслідків науково-технічної революції, яка кардинально змінює світ сучасної людини, трансформуючи звичні канони соціального часу та простору, соціального середовища й цінностей, виклавши такі прогнози:

– усе більше й більше прискорюється темп життя, а отже, усі речі, що оточують людину, самі по собі втрачають свою минулу престижну вартість. Настає час «речей разового користування», бо чим частіше людина може дозволити собі змінювати речі в повсякденному житті, тим вищий рівень престижності має вона в сучасному суспільстві масового споживання;

– починає руйнуватись соціальний інститут сім'ї та шлюбу, дружби. Практики міжособистісних взаємин кардинально трансформуються, змінюються пріоритетні раніше в цих сферах цінності;

– замість звичного стилю життя, з'являється безліч різноманітних стилів, нових та екстравагантних; замість стабільної профільної організації керування, у різних галузях виникає «проблемна» організація, щоразу нова для вирішення кожної наступної нової проблеми;

– ЗМІ стають основним засобом маніпуляції людською свідомістю, мистецтво також стає плінним, наука все більше й більше прискорює трансформацію людини в певний кібернетичний організм.

У світлі таких змін людина все частіше перебуває в стані шоку, і це, як відзначає А. Тоффлер, не просто шок, а футурошок, шок від зіткнення людини з майбутнім. Саме тому дослідник, щоб зменшити негативний вплив на людину від активно наступаючого та кардинально трансформуючого звичний світ майбутнього, пропонує розвивати дослідження майбутнього, інтегрувати прогнозування – цілепокладання – планування – програмування – проектування – керування в єдину систему, здійснювати навчання майбутнього, щоб спростити пристосування до нього в сучасному світі, та розширювати практику соціальних експериментів, завдяки яким можливим стає вивчення способів захисту від тотального впливу майбутнього [9, с. 302].

Однак у контексті цих ідей важливо розуміти, що без докорінної зміни способу життя будь-які спроби впливати на майбутнє є утопічними, а стан «футурошоку», катастрофічних настроїв у безвиході перед майбутнім лише поширюється.

А. Романов у статті «Викрадення майбутнього чи футурошок А. Тоффлера» відзначає, що на сьогодні робота А. Тоффлера набуває цінності нового осмислення. Для того щоб зрозуміти цей твір, необхідно добре знати, проникнутись історією змін, що відбувались в 60-ті – початку 70-х рр. минулого століття. Саме тоді населення розвинутих країн уперше відчувало «культурний шок, який виявлявся в радикальних змінах усіх сторін суспільного та особистого життя як кожного окремого індивіда, так і всієї соціетальної системи» [6, с. 83].

Відчуваючи певний економічний перекик, характерний для теорій постіндустріального суспільства, учені ХХ ст. активно розробляють концепцію майбутнього в межах розуміння суспільства й суспільних змін крізь призму категорій передмодерн, модерн, постмодерн. На думку Е. Гідденса, постмодернізм як загальний напрям європейської культури 70–80-х рр. ХХ ст. виразив загальний настрій втоми від прогресу, усвідомлення обмеженості раціоналізму людини у вивченні дійсності, що оточує людину.

Варго відзначити, що низка вчених розуміє саме глобалізацію як органічне продовження модернізації, вважаючи, що вона внутрішньо притаманна сучасності. Різноманітні трагічні події, пов'язані з розвитком суспільств і технологій у ХХ ст., спонукали науковців до розроблення й актуалізації в науковому дискурсі тез про глобальні проблеми людства. Уперше найбільш яскраво вони почали розроблятися у межах діяльності Римського клубу, до складу якого входили вчені, політики, бізнесмени різних країн. Перша доповідь під назвою «Межі зростання» було складено під керівництвом Д.Л. Медоуза та Дж. Форрестера. Останній у книзі «Світова динаміка» вже передбачав невідворотність глобальних катастроф на початку ХХІ ст. [1, с. 148]. У праці «Межі зростання» вони акцентували увагу на прогресуючому збільшенні кількості населення, що може призвести до браку ресурсів, які за сучасного зростання індустрії можуть вичерпатись через максимум 100 років. У цій самій доповіді дослідники запропонували й можливі варіанти вирішення цих проблем, зокрема стабілізація населення, «зелені технології», обмеження надлишкового доступу до життєвих благ. Наступна доповідь була присвячена ідеї про можливість вибору світом або недиференційованого зростання, яке, на думку дослідників, неминуче призведе до катастрофи, або органічного зростання й розвитку. Як узагальнений показник Дж. Форрестер запропонував «якість життя» – інтегральний показник щільності населення, рівня промислового й сільськогосподарського виробництва, забезпеченості мінеральними ресурсами й забрудненості природного середовища. Не менш важливими для «якості життя» визнавалися масштаби стресових ситуацій на роботі й у побуті, а

також якість охорони здоров'я. Нарешті, висловлювалося припущення, що в сучасних умовах рівень і якість життя обернено залежні щодо один одного: чим вищий рівень життя, пов'язаний із темпами зростання промислового виробництва, тим швидше виснажуються мінеральні ресурси, швидше забруднюється природне середовище, вища скученість населення, гірший стан здоров'я людей, більше стресових ситуацій, тобто нижчою стає якість життя [1, с. 149].

Значущим в ідеях Римського клубу було не їх трактування якості життя й навіть не загроза глобальної катастрофи, а те, що в цьому випадку автори апелювали до авторитету не людського, а електронного мозку комп'ютера, котрий надав прогноз стосовно катастрофи в майбутньому. Діяльність Римського клубу надала значний поштовх для створення різноманітних версій майбутнього та пошуків оптимізації суспільного розвитку задля уникнення спрогнозованої катастрофи. Це призвело до кристалізації набору глобальних проблем, котрий поступово звівся до певного кола загально-визначених, маючи лише несуттєві варіації.

Аналізуючи роботи У. Бека, Г. Кана, науковців Римського клубу, можна узагальнити певний сформований «на сьогодні» список глобальних проблем, серед яких соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-екологічні проблеми, проблеми пристосування людини до суспільства, що нестримно змінюється. Також варто відзначити, що в актуальній реальності вони тісно пов'язані між собою, становлять певний комплекс глобальних проблем. Проблемне поле глобалізації охоплює комплекс різноманітних форм, процесів і структур сучасного суспільства.

Уся історія розвитку і філософської, і соціологічної думки свідчить про те, що проблема майбутнього є, безумовно, цікавою та значущою за всіх часів. Розвиваючись у колісці релігійно-міфологічного світогляду, тема майбутнього розглядається крізь призму актуальної соціокультурної ситуації для кожного з історичних відрізків часу. Особливого значення такий зв'язок набув у XIX – XX ст., коли суспільство входило у фазу швидкого розвитку й різких змін. У цей час концепції майбутнього оформлювались у відокремлені, самостійні теорії та нерідко впливали на вектор розвитку й діяльності науковців, політиків, бізнесменів.

Як особливий ракурс розгляду категорії майбутнього в сучасному світі можна виділити її нерозривний зв'язок із актуальною соціокультурною дійсністю, а отже, контекстуальний вплив сучасних глобалізаційних процесів. Людство перебуває в періоді глобальних потрясінь, катастроф різноманітного характеру, криз, що надає специфічного характеру розмірковуванням про майбутнє.

Проаналізувавши ключові напрями розвитку теоретизування про майбутнє, можна кон-

статувати, що його сучасне пізнання вимагає враховувати всі особливості й сфери суспільного життя. Розробляючи проблему майбутнього, варто враховувати всі економічні, політичні та культурні системи, для того щоб отримати цілісну картину суспільного розвитку й на її основі здійснити прогноз майбутнього стану. Саме майбутнє є найбільш складною та фундаментальною проблемою й потребує особливих механізмів пізнання. На сьогодні ми маємо великий світоглядний досвід осмислення майбутнього. Це досвід і містичної, і міфологічної, й утопічної, й есхатологічної свідомості. Проте суспільство прагне більшого, ніж ідеали та способи інтерпретації майбутнього, що з'являються з колективного безсвідомого. Але спробу наукового обґрунтування майбутнього також неможливо назвати вичерпною. Проаналізувавши найбільш значущі теоретичні уявлення XX ст., можемо відзначити їх наявну неузгодженість, відсутність повного системного опису. Така ситуація може призвести до негативних наслідків, коли орієнтир для розуміння майбутнього втрачається, а можливість розроблення та реалізації вичерпних соціальних проектів і програм, що стосуються майбутнього, ставиться під сумнів.

Отже, ми можемо говорити про те, що на сьогодні існує великий науковий доробок теоретизувань про майбутнє. Проте він не є систематизованим і вичерпним, а на тлі все більшої актуалізації катастрофічних уявлень про майбутнє завдання систематизації та створення єдиної моделі аналізу таких теоретизувань стає все більш значущим.

Література

1. Бестужев-Лада И.В. Социальное прогнозирование : [курс лекций] / И.В. Бестужев-Лада, Г.А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 383 с.
2. Вылков Р.И. Глобализация общественного развития и модели будущего / Р.И. Вылков // Социальная философия и социология. – 2008. – № 5. – С. 43–53.
3. Гузенина С.В. Общество и будущее: из истории социального прогнозирования / С.В. Гузенина // INETERNUM. – 2012. – № 1. – С. 45–49.
4. Коломыц Д.М. Западная футурология и её политические ориентиры / Д.М. Коломыц // Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2009. – Т. 1. – № 1. – С. 74–84.
5. Переслегин С.Б. Новые карты будущего, или Анти-Рэнд / С.Б. Переслегин. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 701 с.
6. Романов А.В. Похищение будущего или футуршок А. Тоффлера / А.В. Романов // Социальная реальность. – 2006. – № 12. – С. 83–90.
7. Солопова О.А. Врата грядущего: утопия или реальность / О.А. Солопова // Политическая лингвистика. – 2007. – № 21. – С. 49–61.
8. Стерлинг Б. Будущее уже началось: Что ждет каждого из нас в XXI веке? / Б. Стерлинг ; пер. с англ. И. Цибизовой. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 323 с.
9. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 345 с.

Анотація

Ковальчук А. Є. Концепт «майбутнє» в сучасному дискурсі: особливості інтерпретації. – Стаття.

Майбутнє є специфічною категорією наукового пізнання, яка цікавила людство за всіх часів. У статті розглянуто основні теоретичні підходи до розроблення категорії «майбутнє» в ХХ ст., такі як теорії постіндустріального суспільства, суспільства постмодерну; актуальність наукової фантастики та “future studies”; вивчено перспективи розвитку глобальних проблем людства (на прикладі діяльності Римського клубу); проаналізовано особливості концептуалізації категорії «майбутнє» в сучасному науковому пізнанні. Сучасний світ характеризується все більшою швидкістю змін, які породжують відсутність впевненості в завтрашньому дні, що є зумовлене появу в суспільстві катастрофічних настроїв. На тлі цього все більшої значущості набуває дослідження як уже наявного наукового доробку теоретизувань про майбутнє, так і формування нової концептуальної схеми вивчення й дослідження цієї категорії. Також у статті розглянуто вплив глобалізаційних процесів на особливості сучасного вивчення майбутнього.

Ключові слова: майбутнє, теорії майбутнього, концептуалізація, глобалізація, катастрофізм.

Аннотация

Ковальчук А. Е. Концепт «будущее» в современном дискурсе: особенности интерпретации. – Статья.

Будущее является специфической категорией научного познания, которая интересовала человечество во все времена. В статье рассмотрены основные теоретические подходы к изучению категории «будущее» в ХХ в., такие как теории постиндустриального общества, общества постмодерна; актуальность научной фантастики и “future studies”; изучены перспективы развития глобальных проблем человечества (на примере деятельно-

сти Римского клуба); проанализированы особенности концептуализации категории «будущее» в современном научном познании. Сегодняшний мир характеризуется всё большей скоростью изменений, которые порождают отсутствие уверенности в завтрашнем дне. Это ведет к появлению и развитию в обществе катастрофических настроений. На фоне этого все большую значимость приобретают исследования как уже существующих теорий будущего, так и формирование новой схемы изучения и исследования данной категории. Также в статье рассмотрено влияние глобализационных процессов на особенности современного изучения будущего.

Ключевые слова: будущее, теории будущего, концептуализация, глобализация, катастрофизм.

Summary

Kovalchuk A. E. Development of the theoretical category of “future”: the modern stage. – Article.

The future is a specific category of scientific knowledge. The problems of the future, its content filling and features of representation in the public mind was relevant throughout the history of social and human sciences. The main theoretical approaches to the study of the category “future” in the twentieth century, such as the theory of postindustrial society, postmodern society, science fiction and «future studies», studying of prospects of development and studying global problems (for example, the activities of the Club of Rome) are described in the article. The features of conceptualization category “future” in modern scientific knowledge are analyzed in the article. Topicality of the problem of systematization of different views on the concept of the future is dictated by the fact that the modern period of history is crunch and deeply controversial. The influence of globalization processes on features of the modern study of future are described in the article.

Key words: future, theory of the future, conceptualization, globalization, catastrophism.